

A HATÁRHELYZETBŐL ADÓDÓ LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOZÓ TÉNYEZŐK VETÜLETEI MAGYARORSZÁG ÉS A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOK PÉLDÁJÁN

¹Horeczki Réka – ²Lados Gábor – ³Nagy Dávid

¹tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; horeczki.reka@krtk.hun-ren.hu; ORCID: 0000-0003-3131-681X

²tudományos munkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; lados.gabor@krtk.hun-ren.hu; ORCID: 0000-0002-7530-6667

³tudományos munkatárs, HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; nagy.david@krtk.hun-ren.hu; ORCID: 0000-0002-4702-5614

DOI: 10.15170/terinno.2024.17.02.01

Absztrakt: Az Európai Unió fejlesztéspolitikájában kiemelt szerep jut a határ menti együttműködéseknek, ahol az érintett felek, a határ menti városoktól és régióktól kezdve az Európai Területi Társulások vagy akár az eurorégiók is lehetnek. Az integrációs folyamatban a határok szerepe folyamatosan elmosódik, a nemzetállamok mellett a határrégiók megerősödése is megfigyelhetővé vált. A demokratikus helyi és regionális struktúrák, valamint az azonos érdekeltségű határ menti lokális és regionális kooperációk tovább mélyítik a decentralizációs folyamatokat. Az EU-s pénzügyi támogatások jelentős mértékben elősegítették a határ mentén intézményesült együttműködések létrejöttét és fennmaradását. Azonban megfigyelhető a támogatási folyamat egy negatív hatása is, a támogatott projektek idején létrejövő partnerségek a források elmúltával gyengülnek, megszűnnek. A tanulmány megírását két kérdés felmerülése indította el: mely tényezők vezethetnek az együttműködéshez és melyek az érdekeltség megszűnéséhez? A stratégiai partnerségek kiépülése erőteljesen kötődik egyénekhez, kulcsintézményekhez, ezen személyek összefogási hajlandóságához, kapcsolati hálójához és belső motivációihoz. A magyar határszakaszokon a közös történelmi örökség elősegítheti a kooperációt?

A térségi és települési együttműködések alaposabb megismeréséhez Magyarország és a szomszédos országok tekintetében a tanulmányban egy 2015-ben zajlott Eurobarometer és egy 2018-ban történt kérdőíves felmérés eredményei kerülnek ismertetésre¹. A felmérésekben a lakosság körében lekérdezésre került a határmenti, települési kooperáció, az együttműködési hajlandóság és a kapcsolatok aktivitása. A határszakaszokon található kooperációs attitűdök bemutatása arra kíván választ találni, hogy a Magyarország mely határszakaszán a legaktívabbak ezen kapcsolatok és milyen okok húzódnak e folyamatok mögött.

Kulcsszavak: határ, határmenti térség, Magyarország, Eurobarometer, együttműködés

THE OPPORTUNITIES AND BARRIERS OF THE BORDER SITUATION IN HUNGARY AND ITS NEIGHBOURING COUNTRIES

Abstract: In the European Union's development policy, cross-border cooperation plays a key role, where the actors involved can range from border towns and regions to European territorial partnerships or even Euroregions. In the integration process, the role of borders is becoming increasingly obscured, with the strengthening of border regions alongside nation states. Democratic local and regional structures, as well as local and regional cooperations with common interests along borders, further deepen the decentralisation process. EU financial support has significantly facilitated the establishment and maintenance of institutionalised cross-border cooperation. However, a negative effect of the funding process can also be observed: the partnerships established during the period of the funded projects are weakened and disappear as the funds are exhausted. The study was motivated by two questions: what factors can lead to cooperation and what factors can lead to the loss of interest? The development of strategic partnerships is strongly linked to individuals, key institutions, their willingness to work together, their network of contacts and their intrinsic motivations. Can a shared historical heritage on the Hungarian border facilitate cooperation?

To gain a better understanding of regional and municipal cooperation in Hungary and its neighbouring countries, the study presents the results of a Eurobarometer survey conducted in 2015 and a questionnaire survey in 2018. In the surveys, the population was asked about cross-border and municipal cooperation, willingness to cooperate and the activity of contacts. The presentation of the attitudes towards cooperation in border areas aims to answer the question of which border areas of Hungary are the most active in these relations and the reasons behind these processes.

Keywords: *border, border area, Hungary, Eurobarometer, cooperation*

Bevezetés

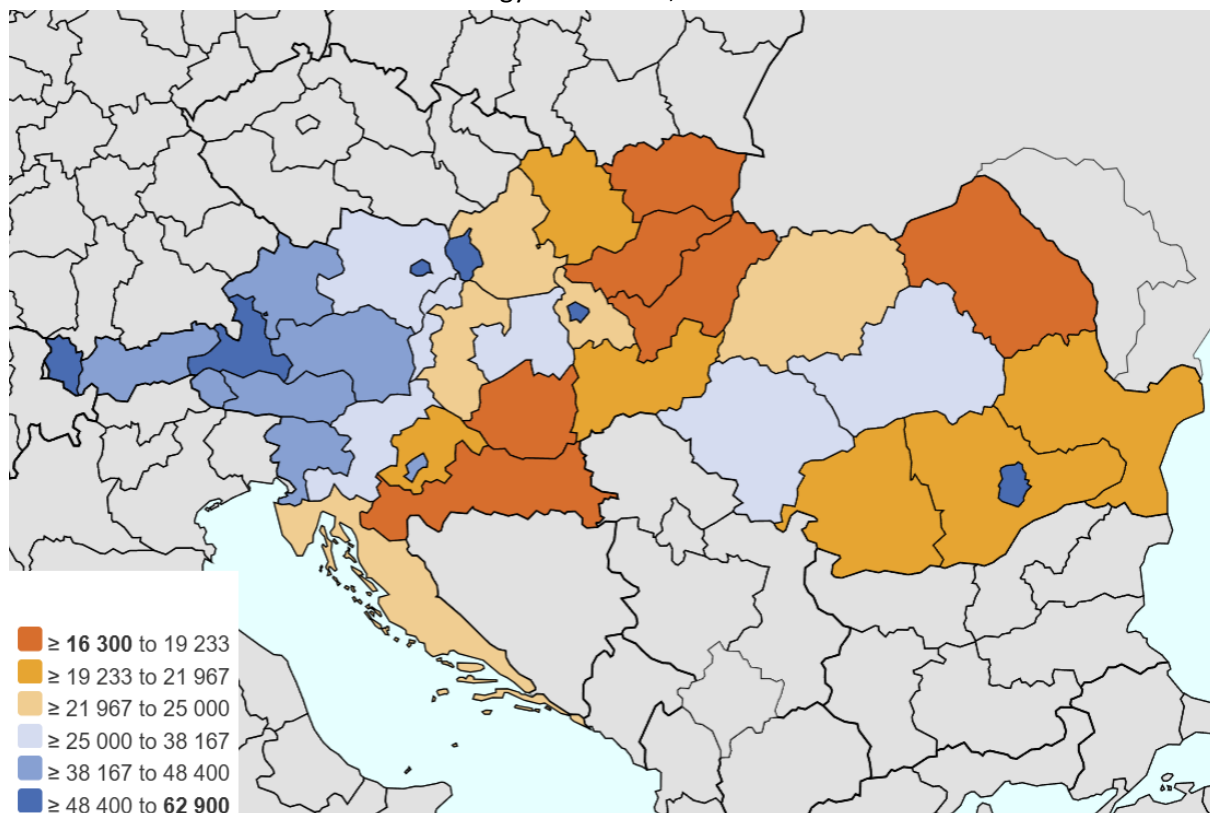
Közép- és Kelet-Európában a rendszerváltás, majd az uniós csatlakozás aktivizálta és elmélyítette a régió belüli és kívüli horizontális, határon túli interakciókat, gyakran az uniós forrásokhoz való hozzájutás érdekében. A területi különbségek mérséklését, és ezzel a periférikus sajátosságok negatív hatásainak csökkentését számos alapelv, fejlesztési módszer kívánja elősegíteni. Mindezek közül a fejlesztési források, pontosabban azok mértékét, allokációját, felhasználási módját meghatározó elvek és konkrét szabályok különösen fontosak, hiszen ezek összehangolt, optimalizált működtetése teremti meg az esélyét a hátrányos helyzetű térségek felzárkózásának. A fejlesztési források felhasználása során, a partnerség és a koncentráció elvének gyakorlata – illetőleg annak területi és forrásnagyságra, kritikus tömegre vonatkozó aspektusa – részben segíti csak elő a területi különbségek mérséklését. Emiatt hangsúlyozott ezen differenciák egy adott térbe való elhelyezése, a társadalmi és gazdasági folyamatok egy (vagy több) megjelölt helyhez, térséghez köthetőek; amelyek olyan sajátosságokkal rendelkeznek, mint a táji, természeti adottságok, az ott élő emberek, az általuk működtetett gazdaságok, a hagyományok és kultúrák és mindezek különbözőségéből fakadó szinergiák (Nemes Nagy 2009).

A társadalomtudományok képviselői a 20. század közepén ismerték fel egy új tudományterület: a regionalitás jelentőségét a társadalmi és gazdasági problémák megoldási módozataként (Horváth 2003, Lengyel & Rechnitzer 2009). A regionalizmus fogalma többféleképp ismert, elsőként talán Isard (2003) meghatározása terjedt el: az olyan élő, működő szervezetek, emberek rendszere, amelyek egy területi egységbe tömörülnek, és a működési körülményeikre erősen hatnak a helyi viszonyok. A regionális tudomány gazdaságpolitikai hordereje Magyarországon a gazdasági struktúrák és a térszerkezet megváltozásával, valamint az Európai Unióhoz való csatlakozás és az alkalmazkodás során vált rendkívül értékesé (Illés 2009). A regionalizmus és a decentralizáció folyamata a határon átnyúló állam gazdaságtámogató és közszolgáltató szerepének hatékonyságát emelheti (Pálné Kovács 2005, 2016). A globalizáció korában a regionalizmus egy új típusú fejlődési szakasza is megtapasztalható, a határon átnyúló illetve, transznacionális együttműködések megvalósulása; amelyet az Európai Területfejlesztési Perspektíva is ösztönöz (European Commission 1999).

A fejlettségi különbségek mérséklése, az elmaradott térségek felzárkóztatása gyakran határmenti térségeket érint. Magyarországon a határmenti térségek kutatása az 1980-as évektől kapott új lendületet. Az egyik első rangos tudományos vizsgálat az Alföld határmenti területeit kutatta (Tóth & Csátori 1983), ebben megjelenik a centrum-periféria fogalom pár, ezen belül az Alföld, mint periféria szerepel. Témánk szempontjából fontos megállapítás, hogy a határmenti fekvés nem jelent szükségszerűen periféria-jelleget, ezt számos tényező kölcsönhatása eredményezi. A téma átfogó vizsgálatának egyik kiinduló helye az MTA Regionális Kutatások Központja volt 1986-tól kezdődően. Az ennek kapcsán kialakult széles körű és interdiszciplináris tudományos párbeszéd egyik alapvető kérdése a határmenti térségek kutatásának módszertana, kiemelten a vizsgálati terület lehatárolása volt (Erdősi 1988). A kétpólusú világrend felbomlása merőben új helyzetet teremtett Közép-Európában és

még inkább annak határmenti területein. A határmenti és periférikus térségek hazai szakirodalma az elmúlt 35 évben folyamatosan bővült. Ennek áttekintéséhez számos összefoglaló munka ad megfelelő támpontokat (Erdősi & Tóth 1988, Szónóky 2002, Pál 2002, Kovács 2006, Nagy et al. 2012, Nagy & Timár 2017, Péntes & Demeter 2024). A határkutatás egyik legaktívabb korszaka éppen a 2004-ben megvalósuló európai uniós bővítési hullámhoz köthető. Ekkor értékelődik át a határok jelentősége, megjelenik a határon átnyúló fejlesztések és az Eurórégiók gondolata.

1. ábra: Magyarország és a szomszédos országok regionális GDP-je vásárlóerő-paritáson mért értékei, egy főre vetítve, 2022

Forrás: Eurostat nama_10r_2gdp adattábla alapján

(https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/nama_10r_2gdp_custom_12177816/default/map?lang=en)

A határmenti térségek sajátos és hangsúlyos helyet foglalnak el az EU fejlesztéspolitikájában. Az EU-s definíció szerint a határtól 25 km-re fekvő területek tekinthetők határmenti térségnek (EUROSTAT 2018). Ezek a térségek a népesség közel egyharmadát és az uniós GDP kevesebb, mint 30%-át adják. Számos nehézséggel kell szembenézniük az infrastruktúra, a munkahelyteremtés és a demográfia területén, így a határmenti régiók általános problémája a népesség megtartása (Tóth et al. 2020). A demográfiai kihívások a kelet-közép-európai térségben tovább hatványozódnak, a 2004 előtt és után csatlakozott EU-s országokban szignifikáns különbségek tapasztalhatók a határmenti és nem határmenti régiók esetében (Európai Bizottság 2017).

Az Európai Unió bővítésével járó változások új szükségletek és igények megjelenését hívták életre, így új pénzügyi eljárások és technikák kialakítását téve szükségessé. A pénzügyi

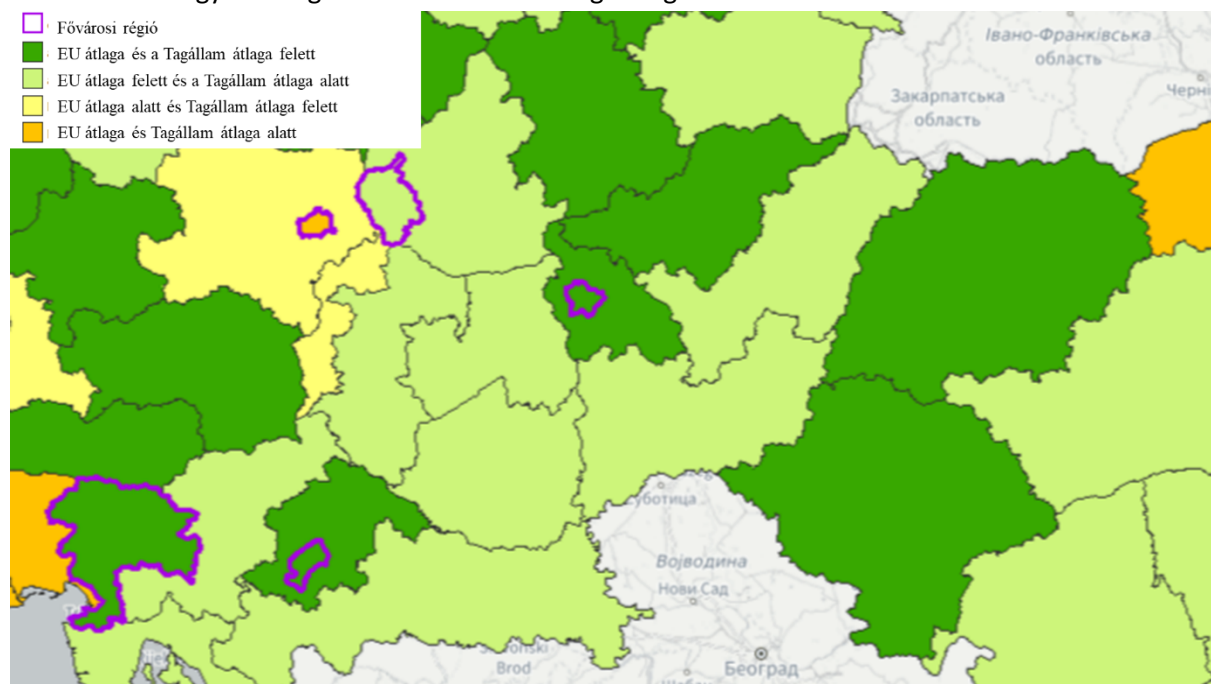
támogatási rendszerek legfőbb célja, hogy kiegyenlítse a területi különbségeket, mérsékelje a fejlettségi eltéréseket (Illés 2009); amelyek az Unió bővülésével mindinkább mélyültek (Artner 2018, Horváth 1998). A gazdasági fejlettség leggyakrabban használt mérőszáma a GDP, amelynek regionális értékei megmutatják, hogy nemcsak az Unión belül, hanem egyes országokon belül is milyen magasak a gazdasági, jövedelmi eltérések (1. ábra). Ausztria és Szlovénia a térségben a legmagasabb értékeket mutatja, a Pozsonyi régióval egyetemben. Romániában a Temesvár központú Nyugat-régió és a Közép-régió is már hasonló fejlettségi szintet mutat, mint a Közép-Dunántúl régió Magyarországon. A legkedvezőtlenebb gazdasági teljesítménnyel a külső határszakaszokon lévő régiókat találhatjuk: Ukrajnával, illetve Szerbiával közös területi egységeket. A támogatási programok segíthetnek – ezeknek a vidéki és határmenti régióknak – felzárkózni, versenyképességüket növelni mind regionális, mind makroregionális szinten (Horváth 2001, Finta 2022).

A fejlesztés- és támogatáspolitikai beavatkozások tervezése, kialakítása során korántsem közömbös az, hogy milyen eszköz, milyen módszer kiválasztására kerül sor, amely érdemileg képes elősegíteni a fejlesztési célok megvalósulását (Zsibók & Egyed 2024). Mindez fokozottan érvényes a határmenti térségek esetén, amelyek még sokkal inkább érzékenyek a beavatkozások differenciáltságára, hiszen számos területen olyan hiányosságok jellemzik (a kormányzási képességhez kötődő humánkapacitások, a helyi társadalom aktivitása, kezdeményezőképesége, a belső pénzügyi, külső fejlesztési források hiánya vagy a nem konvencionális turisztikai mobilitás (Michalkó et al. 2022) stb.), melyek orvoslására speciális fejlesztési módszerek alkalmasak. A vidéki és a határmenti térségek fejlődése szempontjából tehát különösen fontos, hogy az alkalmazott eszköz képes legyen reagálni a helyi igényekre, segítse elő a helyi kormányzási képesség erősödését, járuljon hozzá a fejlesztési források hatékonyabb felhasználásához (pl. a vidékfejlesztési források tekintetében Goda et al. (2022) ill. a városokra vonatkozóan Faragó (2019) tanulmánya).

1. A határmenti régiók kooperációja, avagy az együttműködés evolúciója

„Az utóbbi két évtizedben a hazai területi fejlődés meghatározó tendenciája az egyenlőtlenségek növekedése” írja Nemes Nagy (2005:141), amely kijelentés hazánk vidéki térségeire és határrégióira még húsz év elteltével is különösen helytálló. Az Európai Unióhoz való csatlakozás egyik értékes célja volt, hogy újra egyesítsék a közép- és kelet-európai térséget, megszüntetve a belső határokat, megkönnyítve a határátlépést, a személyek és áruk szabad mozgását biztosítsák. A határok szerepe egyfajta nemzeteket összekötő funkcióvá vált, amelyet mind a biztonságpolitika (Vas 2017), mind a támogatáspolitikai területén (Pámer 2018) is következetesen alkalmazható (pl. az Interreg Europe programok során). A határon átnyúló összefogás szükségességét mutatja, hogy a főbb problématerületre reflektálnak: projekt alapúak vagy stratégiai szerveződésűek.

2. ábra: Magyarország és a szomszédos országok regionális GDP változása 2001 és 2021 között

Forrás: 9. kohéziós riport alapján (https://ec.europa.eu/regional_policy/assets/scripts/map/regio-gis-maps/9cr/9cr.html?lyrnum=18)

A határmenti partnerségek a Kárpát-medencében kiemelt jelentőségűek, mivel a területek többsége államhatárváltó terület volt az elmúlt száz év során (HAJDÚ 2023), így a partnerségek elősegítése a határok átjárhatóságával valamennyi gazdasági, társadalmi és kulturális szempontot is erősítheti (Faludi 2018, Pintér 2008); ezen felül a területi kohézió pillérévé válhat (Soós & Fejes 2009). A gazdasági teljesítményt az Európai Unióban prominens mértékben módosíthatja a támogatáspolitikai, kiegyenlítheti az egyenlőtlenségeket és új fejlődési pályára állíthatja a hátrányosabb helyzetben lévő térségeket. A 9. kohéziós jelentés bemutatta, hogy a kohéziós politika tovább tudta csökkenteni a régiók közötti differenciákat, ez határozottan szemléletes a regionális GDP elmúlt húsz éves változását végig követve (2. ábra).

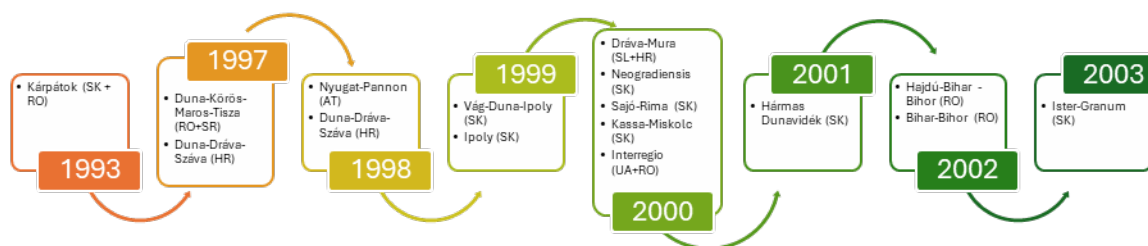
A kelet-európai országok régiói – két kivételtől eltekintve (Burgenland és Nord-East) – az EU átlag feletti növekedést mutattak az elmúlt két évtizedben. A régiók többsége az országos átlag alatti növekedést ért el, azonban a fővárosi és nagyvárosi régiók mind az EU-s átlag, mind az országos átlag feletti értéket prognosztizáltak. A 2001-től történő növekedési ütem bemutatása a jelentésben némiképp csalóka, mivel mind az előcsatlakozási alapok, mind az azóta beérkező EU-s és egyéb fejlesztéspolitikai összegek beépülése is látható így az értékekben.

Magyarországon azt tapasztalhatjuk, hogy sok esetben a generációkon átívelő társadalmi értékek egyszerre segítik elő és gátolják az együttműködések (Keller 2010, Tóth 2009, 2010). A versenyképességre, gazdaságfejlesztésre is hatást gyakorolnak a társadalmi attitűdök, az egyének társadalmi tőkéje révén, amely tényezőkre a kormányzat csak korlátozottan tud hatni (Orbán & Szabó 2006, Horeczki 2024). A fejlesztéspolitikára is tevékeny szerepet gyakorol a társadalmi tőke, melynek nemzetközi trendjei az egyes szakpolitikai ajánlásokba, konkrét

stratégiai programokba is beépülnek (Kovách 2007). Ezáltal a gazdasági interakciókat, a piactudományi beágyazódást elősegíthetik a kialakuló hálózati kapcsolatokat (Savanya 2013), amelyek a Kárpát-medencében található töredezettséget és tagoltságot is enyhíthetik. A meglévő (gazdasági, baráti, rokon) kapcsolatok erősítése, újak létrehozása egyben a közösségek meglétének kérdéseivé is válhatnak. A külföldi támogatáspolitikát kiegészítendő EU-s fejlesztéspolitika tevékenyebben is hozzájárulhatna a magyarság egyben tartásához. Az alapvető normák és attitűdök erősítésével a magyar-magyar kapcsolatok gazdasági és társadalmi előnyökké konfigurálhatók, a külföldi magyar részvétel elősegítésével.

A határon átnyúló együttműködések az EU csatlakozás előtt is számottevőek voltak a vizsgált térségben: 1978-tól az Alpok-Adria Munkaközösségben, 1993-tól kezdődően Eurorégiós kezdeményezésekben is nevesítve volt Magyarország. Elsőként a legnagyobb összefogással megvalósuló Kárpátok Eurorégió tagja lett az ország. Tíz év alatt minden határszakaszon (3. ábra) található lett olyan összefogás, amely egy magasabb szintű gondolatot, közösen megoldandó problémát tűzött ki célként, híd szerepet betöltve (Czimre 2004). Ezen társulások inkább egyfajta EU-s csatlakozásra való előkészületi ütemek voltak, amelyeknek elsődlegesen a támogatások lehívása volt a feladata (Soós & Fejes 2009). A kezdeményezések különböző területi szinteket és közigazgatási struktúrákat kötöttek össze, teljesen eltérő intézményi kultúrával és szervezeti felépítéssel. Ennek kiküszöbölésére az Európai Határ Mentéi Térségek Szövetsége gyakorlati útmutatót adott ki, elősegítve az együttműködések fennmaradását (AEBR 1997). Magyarország gyorsan alkalmazkodott a megváltozott gazdaságpolitikai feltételekhez, a határon átnyúló kooperációkat több fronton építette ki: az eurorégiókhoz való csatlakozás után európai területi együttműködési csoportosulásokban (EGTC) és munkaközösségekben vett részt. Minden határszakaszon igyekezett kiépíteni valamilyen jellegű hálózatot akár városok, akár tájegységek vagy régiók közötti kapcsolatokról legyen szó. Ezen társulások fő kedvezményezettjeiként az AEBR (2012) a határrégiókban élőknek azonosította, így az itt élőknek a szomszédos régiókkal aktív kapcsolat kiépítésére kellene törekedniük. A magyar vonatkozású hálózatok kiépülése és bővülése teljes mértékben összhangban áll ezen stratégiával.

3. ábra: Határon átnyúló együttműködések Magyarország részvételével az EU csatlakozásig

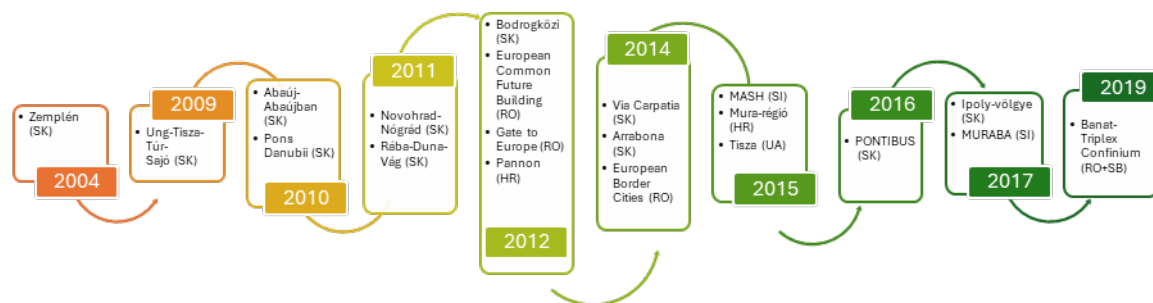
Forrás: saját szerkesztés Székely (2005) és Svensson & Ocskay (2016) alapján

Az EU csatlakozás után, a programozási időszakokhoz igazodva jöttek létre a már jogi személyiségű EGTC-k (4. ábra), amelyek hatékonyabbak és önállóbbak voltak akár a munkaközösségeknél, akár az eurorégióktól (Soós & Fejes 2009). Ezen három típusú

együttműködés működtetése érdekében a magyar fél létrehozta a kooperációt támogató fejlesztési ügynökségeket, illetve olyan operatív szerveket, amelyek döntéshozói jogkörrel is rendelkeztek a támogatást lehívó funkción felül. A bővülő körű hálózati kapcsolatok lehetővé tették speciális célok, pl. vonalas infrastruktúra vagy határátkelő fejlesztését, tájrekonstrukciót, helyi gazdaságfejlesztési vagy turizmusfejlesztési projektek megvalósítását (Horváth 2022).

Azt tapasztalhatjuk, hogy az összefogásra való törekvés, a határok átjárhatóságának elősegítése mindegyik határszakaszon célként jelent meg az elmúlt évtizedekben. A csatlakozás során Magyarország határainak jellege is változott, EU belső, hamarosan belső (tagjelölt országgal meglévő) és EU külső határszakaszok kerültek megkülönböztetésre. A 2007-2013-as programozási periódust elemezte Csapó et al. (2015), bemutatva a horvát-magyar vonatkozásban, hogy az akkor még EU külső határaként funkcionáló szakasz lényeges eltéréseket nem mutatott a már belső határszakaszok együttműködési moráljához, az elnyert támogatási összegekhez viszonyítva. A határok jellege befolyásolta a gazdasági, munkaerőpiaci helyzetét és közvetve a kisebbségi kérdésekre is hatást gyakorolt. Az EU csatlakozáskor a Magyar Kormány három határszakaszon minősítette kitüntetett kérdéssé a kisebbségi témát: a szlovák, az ukrán és a román szakaszokon. A közös nyelv ismerete a határszakaszokon a gazdasági helyzetet nem befolyásolta meghatározó mértékben, a román, horvát területeket inkább perifériális helyzetűnek minősítették, míg az osztrák-szlovák és szlovén területeket sikeresnek (Czimre 2004).

4. ábra: Határon átnyúló együttműködések (EGTC) az EU csatlakozás után

Forrás: saját szerkesztés <https://egtcmirror.cesci-net.eu/> alapján

A határ menti együttműködés motivációinak célzott vizsgálatára 2018 nyarán a Baranya megyei helyi akciócsoportok tagjai körében kérdőíves lekerdeezést valósítottunk meg. A tagok közül egyenlő arányban válogattunk a hat baranyai HACS (első réteg), illetve a civil, üzleti és önkormányzati szféra tagjai (második réteg) között. A mintába egyszerű véletlen mintavétellel kerültek a lekerdezendő személyek. A mindenkor elérhető hivatalos taglisták (2018. március 8-án a HACS-ok honlapján elérhető) alapján vettük fel a kapcsolatot a tagokkal. A megyében 253 sikeres lekerdeezés valósult meg. Az összefogáshoz kapcsolódó kérdések vizsgálata arra világított rá, hogy ezen közös munkák általánosságban egy közös érdek, közös kulturális örökség vagy közös használt nyelv mentén szerveződnek, ami az esetek döntő többségében egy EU-s pályázat előkészítését vagy a forrás felhasználásának körülményeit takarja.

Ezen együttműködések így projektekhez vagy az adott projektet előkészítő/megvalósító személyhez kötődnek. A személyi érdeklődés elmúltával a projektek befejeződnek. Azon projektek folytatódnak általánosságban, ahol „emberi és baráti” a kapcsolat az együttműködők között és „nincs alá-fölé rendeltség”; azaz hasonló értékek és attitűdök jellemzik a pályázó feleket. Hasonló következtetéseket fogalmazott meg Soós és Fejes (2009:44): „azok az együttműködések vannak előnyösebb helyzetben, amelyek közös történelmi tradíciókra, régóta működő településközi kapcsolatokra építenek, ezáltal képesek valódi tartalommal megtölteni az életre hívott intézményi kereteket.” Azt azonban látni kell, hogy a működtetéshez elengedhetetlen a közös cél finanszírozása is, amely a projekt időszaka és fenntartási kötelezettsége után – megfelelő pénzügyi forrás hiányában szintén megszűnik.

A megkérdezettek szerint egyre nehezebb közös célt találni, nehéz az összefogás, amennyiben nem csak két önkormányzat, hanem nagyobb pályázói körrel kell együttműködni. Furcsa, hogy bár a válaszolók a határ 30 km-es körzetéből kerültek ki, mégis csak helyi léptékekben gondolkodnak elsősorban, esetleg járáson belüli összefogásban; nagyon ritka az olyan szereplő, akik a határon átnyúló együttműködések elsődleges fontosságúnak tartotta. Ez amiatt is különös volt, mivel a nemzetiségek aránya Baranya megyében tradicionálisan magas, a kistelepülések körében is, nemcsak a városokban. Hardi (2004) kutatása rávilágított ennek lehetséges okaira: a határ két oldalán két különböző fejlesztési terv készül általában az országok/régiók/kisebb területi egységek vonatkozásában, amelyeknek fő célja és megvalósítási lehetőségei teljesen eltérőek. A határtérség ezáltal nehezen képes a közös célokra megfelelő finanszírozást találni. Érdekes, hogy a Covid időszakában a magyar határszakaszokon az összefogás mértéke növekedett, valamint a segítőkészség és korrektség magasabb szintje is beazonosíthatóvá vált Kucsra és Varga-Péterfi (2024) kutatása alapján.

2. A határon átnyúló együttműködések funkcionális vetülete

A közös interakciók az együttműködés tényén és annak motivációin kívül egyéb faktorokkal is meghatározhatóak. Egyszerű indikátorok alkalmasak az integráció mélységének és a társadalmi vetületnek a mérésére: a határokon átnyúló munkavégzés, lakóhelyi mobilitás, vásárlás, közszolgáltatásokhoz és egyéb ellátásokhoz való hozzáférés érdekében végzett határátlépés monitorozása (Decoville & Durand 2018). Ezt a szemléletet követve a magyar határtérségek esetében a változók Eurobarometer 422 kérdőívére adott válaszait hasonlítottuk össze (European Commission 2015a, 2015 b). A kérdőív a funkcionális integráció megítélését tűzte ki célul, 123 határ menti régióban végezték el a felmérést, beleértve a nem Uniós határ menti régiókat is, így Norvégia és Svájc is szerepelt a vizsgálatban. A felmérést 2015-ben valósították meg, több mint negyvenezer személy megkérdezése mellett. A magyar határtérségek esetében a kérdőívben öt határszakaszon kérdezték le a lakosságot, összesen 3024 főt. Az egyes határszakaszokon egyenletesen oszlott el a megkérdezettek száma, közel 600 főt kérdeztek le az egyes határtérségekben. A megkérdezettek korcsoportos megoszlásánál (1. táblázat) is az egyenletességre, nem a népességárányos eloszlásra törekedtek. Nagy hangsúlyt fektettek az aktív, potenciális együttműködő felek lekérdezésére (35-54 éves korosztály).

1. táblázat: A megkérdezettek száma (N) és korcsoportos megoszlása a magyar határtérségek viszonylatában

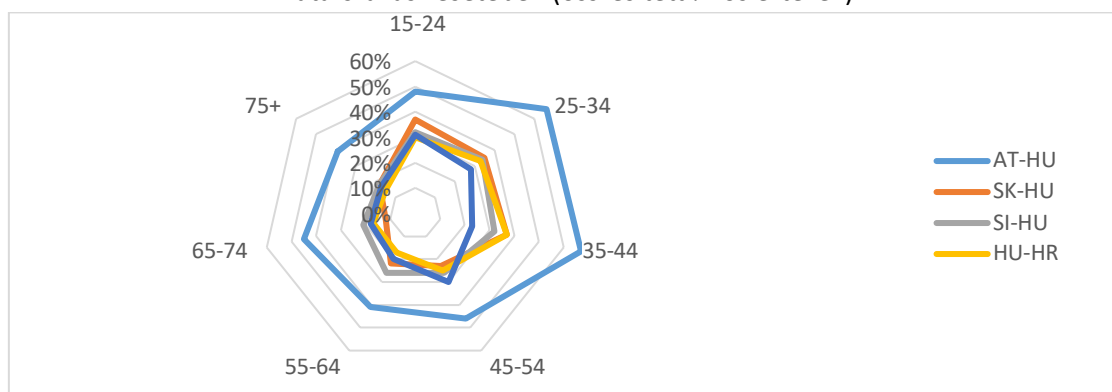
Ország-csoportok	N (fő)	Korcsoportos megoszlás (%)						
		15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-74	75+
AT-HU	605	14,4%	12,7%	16,7%	18,7%	13,7%	14,9%	8,6%
HR-HU	602	8,1%	13,0%	21,3%	17,8%	15,9%	16,1%	7,8%
RO-HU	608	13,3%	18,8%	14,3%	18,4%	15,3%	11,7%	8,1%
SI-HU	600	9,3%	15,3%	17,0%	18,7%	16,7%	14,5%	8,7%
SK-HU	609	11,8%	14,9%	22,2%	16,4%	13,6%	13,6%	7,4%

Forrás: saját szerkesztés

A határ-helyzet az ott élők térképzetét is befolyásolhatja, a határmentiség egyszerre jelenthet zártsgot és akadályt vagy alternatívák sorát (Newman 2006). Ezen mentális terek az egyének esetében az identitás részét képezik (Brubaker 2002). Az Eurobarometer kérdései között megtalálható egy, amely épp ezt a tényezőt vizsgálja, hogy a határ mentén élést lehetőségként vagy inkább akadályként élik meg a lekérdezettek. Nem meglepő, hogy az osztrák-magyar határszakasz esetében tekintenek a leginkább lehetőségként a válaszadók a határhelyzetre. A leginkább pozitív a 25-44 éves korosztály (67%), akik a leggyakoribb ingázói ezen határszakasznak. A vizsgált négy másik határszakasz értékei együtt mozognak, nagyon hasonló értékeket mutatnak, egy-két kisebb eltérés mentén. A szlovák-magyar határszakaszon a 25 év alattiak jelentették ki a legnagyobb arányban, hogy lehetőségként tekintenek a határmentiségre (37%). A horvát-magyar határszakaszon a 35-44 éves korosztály pozitív válaszai a kiugróak (szintén 37%). A román-magyar megkérdezettek közül a 15-24 és 45-54 évesek tekintenek inkább lehetőségként a határra (egyaránt a válaszadók 30%-a). A lehetőség-akadály mellett a harmadik válaszlehetőség a nincs hatással/nem gyakorol számottevő hatást volt, amely választ hasonló arányban jelölték a válaszadók, mint azt, hogy lehetőségként tekintenek a határra. Minden határszakaszon és korosztályban a legkevesebb választ az akadály, korlátozó tényező kapta.

Itt említenénk meg, hogy a határon átnyúló együttműködések nem feltétlenül érintik a teljes lakosságot. Még az olyan szélesebb tömegeket érintő tevékenységek, mint a szomszédos országban való munkavállalás vagy bevásárlás, csak a népesség nagyobb mobilitással jellemezhető részét aktivizálja. Még szűkebb kört érint a határ mindkét oldalán zajló gazdasági tevékenységek, a turizmus és a határon átnyúló társadalmi és kulturális kapcsolatok. A határon átnyúló fejlesztési projektek konkrét résztvevői szintén egy szűk kör, ugyanakkor ezek eredményei sokszor látványosak, disszeminációjuk és eredményeik sokakat elérhetnek.

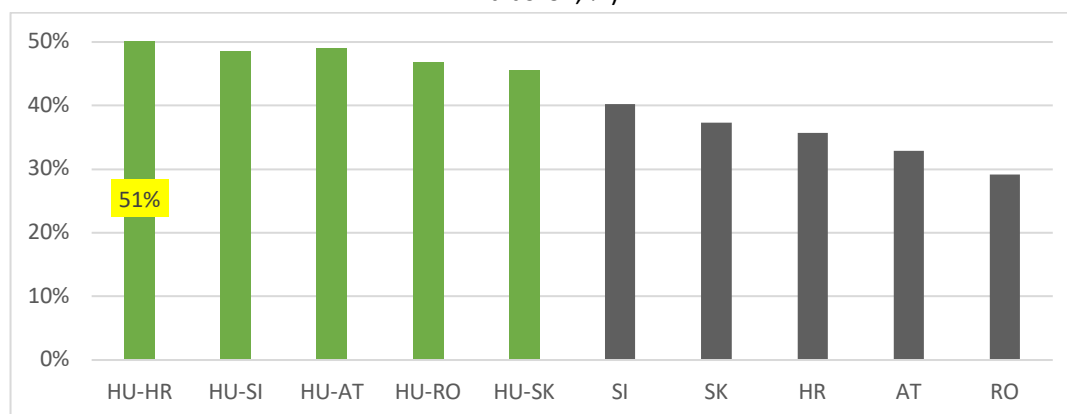
5. ábra: A határ mentén élésre inkább lehetőségként tekint, korcsoportos megoszlás öt magyar határszakasz esetében (összesített %-os értékek)

Forrás: saját szerkesztés Eurobarometer 422. tábla Q5 kérdése alapján

A határhelyzetből adódó lehetőségek között említhető a partnerségek kialakulása, a hálózatosodás. Erre vonatkozóan a kérdőívben rákérdeztek az együttműködésekkel való tájékozottságra is. Ennél a válasznál külön vizsgáltuk a határ két oldalát. Nagymértékű eltérés mutatkozott a határszakaszokon megkérdezettek tekintetében arra vonatkozóan, hogy hallottak-e már, ismerik-e a határon átnyúló együttműködések a lakóhelyükhöz közeli térségben. A magyar válaszadók mindegyik határszakaszon nagyobb mértékben tájékozottabbak, a horvát határszakaszon a válaszadók 51%-a jelölte, hogy hallott már ilyen jellegű szövetségekről, és közel harmaduk meg is tudta nevezni ezeket a hálózatokat. A válaszadók fele jelölte mind a szlovén, mind az osztrák határszakaszon, hogy hallott már ezekről a kezdeményezésekről, és meg is tudta nevezni ezeket. A határok másik felén lekérdezettek számottevő része nem hallott semmilyen határon átnyúló kezdeményezésről, támogatási formáról, a román megkérdezettek kevesebb mint harmada válaszolt erre a kérdésre igennel. A válaszok alapján arra lehet következtetni, hogy akik lehetőségként tekintenek a határhelyzetre, azok ismerik az kollaborációs lehetőségeket, valószínűleg keresik is ezeket az esélyeket.

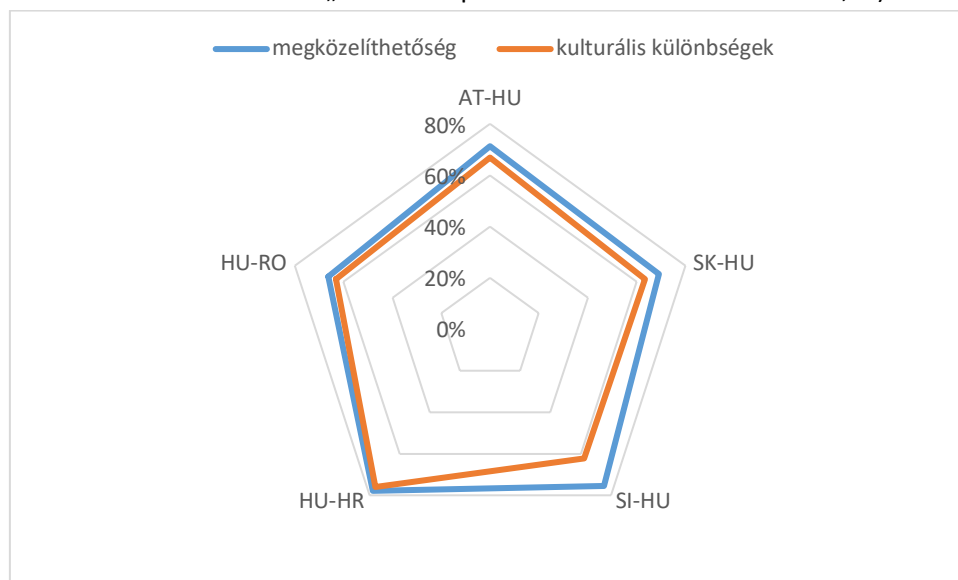
6. ábra: „Hallott-e már a lakóhelye szerinti régióban az EU által finanszírozott, határokon átnyúló együttműködési tevékenységekről?” kérdésre adott válaszok a határok mindkét oldaláról (összesített válaszok, %)

Forrás: saját szerkesztés az Eurobarometer 422. Q1 kérdése alapján

A határon átnyúló együttműködések tekintetében a leggyakoribb korlátok öt fő típusát határozták meg a kérdőívben, és arra voltak kíváncsiak, hogy mely határszakaszok esetében mit tekintenek a legnagyobb problémának és hogy ezek csupán szubjektív véleménynek tekinthetőek-e. Az öt fő korlátként határozták meg: a jogi és adminisztratív különbségeket, a megközelíthetőséget (például földrajzi akadályok vagy közlekedési infrastruktúra), nyelvi differenciák, társadalmi és gazdasági eltérések és kulturális különbségek. A három válaszlehetőség közül: nagy probléma, csekély mértékű probléma, egyáltalán nem okoz gondot; a kutatásban leginkább a nem okoz gondot-ra voltunk kíváncsiak; mivel előzetes feltételezésünk az volt, hogy azon magyar határszakaszokon, ahol a határ mindkét oldalán magyar nemzetiség él, sem a kulturális, sem a nyelvi, sem a társadalmi különbségek nem okoznak gondot az együttműködések kiépítése során. Az összevont válaszok alapján a megközelíthetőség a legkevésbé a horvát-magyar és szlovén-magyar viszonylatokban okozott gondot. Ezen válaszok alapján Horvátország Schengeni csatlakozása tovább növelheti az együttműködési készséget és hajlandóságot a térségben, mivel a kulturális különbségek a legkevésbé érintik ezt a határszakaszt. A válaszadók kevesebb mint negyede (24%) jelölte problémaként a kulturális különbségeket a horvát-magyar határszakaszon. Mindkét válasz esetében közel azonosan oszlott el a válaszadók aránya a korcsoportok között.

7. ábra: A határon átnyúló együttműködések során legkevésbé gondot okozó korlátok (a határ két oldalán lekérdezett „nem okoz problémát” válaszok összesítése, %)

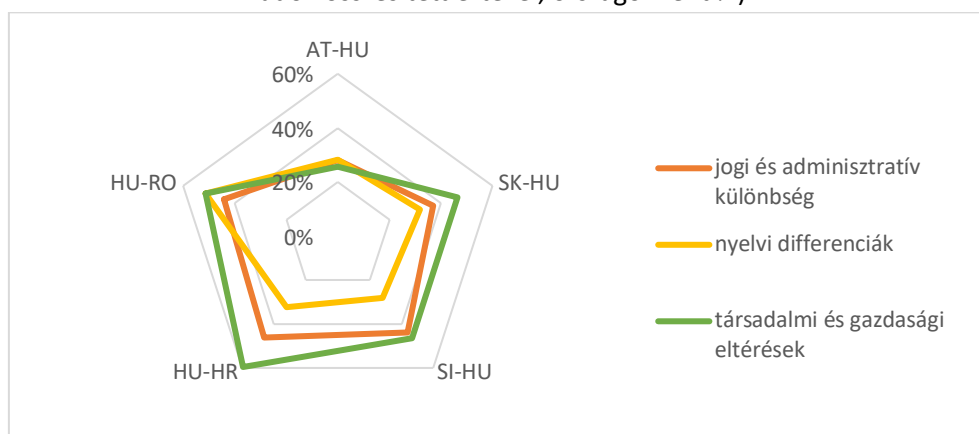

Forrás: saját szerkesztés az Eurobarometer 422. Q6.2, Q6.5 kérdése alapján

A korlátozó tényezők közül kiemelkedik a nyelvi eltérés és a jogi-adminisztratív korlátok, mint a határon átnyúló együttműködés akadályozó faktora. Az osztrák-magyar határtérségben megkérdezettek közel háromnegyede nyilatkozott úgy, hogy mind a nyelvi, mind a társadalmi-gazdasági és jogi-adminisztratív tényezők különbözősége jelentős problémát okoz az együttműködések során. Számottevő különbség mutatkozott a korcsoportok között is ebben a határtérségben: míg az idősebb korosztály (55 év feletti) kétharmadának számít problémának a nyelvi differencia, addig a fiatalabb generáció, jellemzően a 25 év alattiak 41%-

a nyilatkozott úgy, hogy egyáltalán nem tekinti ezt korlátnak. Mind a horvát-magyar, mind a román-magyar válaszadók több mint fele nyilatkozott úgy, hogy nem érzi problémának a társadalmi-gazdasági eltérést az együttműködések előmozdítása során. A nyelvi differenciák a román határszakasz kivételével rendkívüli nehézségként jelentkeznek.

8. ábra: Korlátozó tényezők a határon átnyúló együttműködésekben (a nem jelent problémát választ adók összesített értékei, országonként %)

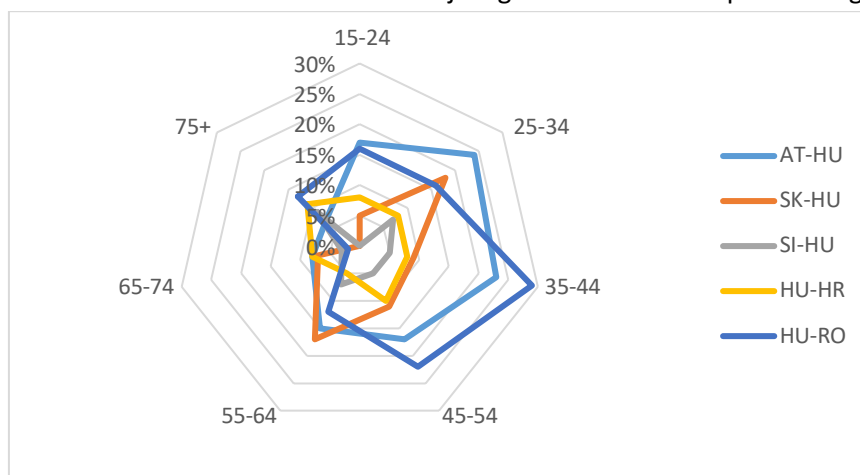

Forrás: saját szerkesztés az Eurobarometer 422. Q6.1, Q6.3, Q6.4 kérdése alapján

Az együttműködések egyik előmozdítója, mozgatórugója a mobilitás, azaz a határon való mozgás, annak gyakorisága, iránya és okai. Amennyiben a projekt jellegű határon átnyúló együttműködések miatti határátlépést, mint munka vagy üzleti jellegű áthaladást értelmezzük, akkor mind az Eurobarometer 422. kérdőív Q2.5. kérdését, mind az Nemzetstratégiai Kutatóintézet 2020-ban a globális járványügyi helyzettel kapcsolatos kutatás részeként lekérdezett új mobilitási minták (Megyesi & Péti 2022) fejezetben azonosított „a határt munkavégzés céljából átlépők” kategóriáját megvizsgálhatjuk. A két kutatás általános szempontú összevetése lehetséges csupán, mivel sem a lekérdezettek száma, korcsoportos megoszlása, a lekérdezés módja nem volt azonos.

2015-ben a munkavégzés vagy üzleti jellegű határátlépés gyakorisága mind az öt határszakaszon ritkának volt tekinthető, kevesebb mint 5 ember/határszakasz jelölte a havi vagy gyakrabban történő ingázást/mobilitást. 2020-ban a határátlépés egyik kiemelt okaként jelölték meg a napi, heti vagy havi szintű munkavégzés miatti ingázást. Mind az Eurobarometer, mind az NSKI kutatása alapján a leggyakoribb munkajellegű ingázók a magyar-román határtérségből kerülnek ki. Meglepő, hogy a Schengeni határszakasz ellenére milyen nagy arányban található határátlépés ezen indokkal. Az osztrák-magyar határtérségben többségében a 25-45 évesek ingáznak, a szlovák-magyar viszonylatban a még fiatalabb korosztály: 25-35 évesek. A szlovén és a horvát szakaszon várakozásainkkal ellentétesen, rendkívül kevés volt az ilyen jellegű mobilitás.

9. ábra: A határszakaszokon történő munkajellegű mobilitás korcsoportos megoszlása

Forrás: saját szerkesztés az Eurobarometer 422. Q2.5 kérdése alapján

3. Összefoglalás

Az elmúlt két évtizedben az EU-s támogatások figyelemre méltó mértékben hozzájárultak a magyarországi határtérségek fejlődéséhez. A fejlesztések hosszútávú hatásainak értékeléséhez jó alapot szolgáltatott az Eurobarometer adatbázisa és egy kisléptékben (megyei szinten) végzett kérdőíves felmérés. Az eredményekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a határmenti térségben élők nagy lehetőségként tekintenek az uniós fejlesztési forrásokra, ám a válaszadók között érdekes területi különbségek mutathatók ki pl. az osztrák-magyar határ mentén nagyobb a hatás. A határ mentén élők többsége már 2015-ben is ismerte a határon átnyúló együttműködési mechanizmusokat, ez 2024-re a tájékoztató kiadványok, a nyertes projektek és a digitalizálódó világ hatására valószínűsíthetően megsokszorozódott. A fejlesztési lehetőségek kiszélesedésével, az információk könnyebb elérhetősége révén nemcsak az együttműködés tényéről lehet tudomást szerezni, hanem számos projekthez csatlakozni és belülről megismerni ezeket a kooperációkat, hálózatokat.

A határon átnyúló együttműködéseknel még mindig érvényesül egy nyugatra tendáló törekvés, azonban az egységességre törekvés, a makroregionális gondolkodás is látható. Magyarország az Uniós csatlakozás előtt is törekedett a szomszédos országokkal történő együttműködések kiépítésére, majd a csatlakozás révén megnyíló források lehetővé tették és teszik ezen hálózatok életben tartását és fennmaradását. A határon átnyúló együttműködések céljai rendkívül szétágazóak, úgy véljük hasznosságuk megkérdőjelezhetetlen.

A tanulmány rámutat az egyes határszakaszok értékére, az EU belső határain történő kiegyensúlyozottabb mobilitás irányaira. A jelenleg bemutatott felmérés magyar nyelven még nem volt olvasható, így ezen területek alaposabb megismerése inspirációt jelenthet a további kutatások, határmenti térképzetek tanulmányozásához.

A kutatás folytatásaként a határ mentén élők együttműködési hajlandóságának alaposabb megismerését tűzték ki a szerzők, a határon átnyúló kooperációk vizsgálatát, mind a települési, mind a gazdasági szereplők által koordinált nyertes pályázatok fényében. A kutatás következő lépése a támogatási programok hatásvizsgálata és a helyi gazdaságfejlesztési jógyakorlatokhoz

való hozzájárulása. A további empirikus adatfelvétel elősegítheti a kooperációt gátló tényezők lebontását, a határszakaszokon található települések diplomáciai kapcsolatainak erősítését.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők az alábbi projektekhez kötődően végezték a kutatómunkát: A 146411 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K-23 pályázati program finanszírozásában valósult meg. A 146586 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K-24 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Felhasznált irodalom

- AEBR=Association of European Border Regions=Európai Határ Menti Térségek Szövetsége (1997). *Gyakorlati Útmutató a határon átnyúló együttműködésekhez*. Gronau: AEBR
- AEBR=Association of European Border Regions=Európai Határ Menti Térségek Szövetsége (2012). *Information services for cross-border workers in European border regions. Overall report*. Gronau: AEBR.
- Artner, A. (2018). Aggasztó tendenciák az Európai Unió munkaerőpiacán. *Statistikai Szemle* 96(4): 341–374.
- Brubaker, R. (2002). Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology* 43(2): 163-189.
- Czimre K. (2004). A bővítési szempontok és a határon átnyúló együttműködések kapcsolata, *Tér és Társadalom* 18(4): 117–134. DOI: 10.17649/TET.18.4.974
- Csapó J., Čelan, T. J. & Trócsányi A. (2015). A határmenti együttműködés hatásai a területi fejlődésre a magyar–horvát szakasz példáján az EU tervezési mechanizmusának tükrében (2007–2013). *Területfejlesztés és Innováció* 9(2): 22-31.
- Decoville, A. & Durand, F. (2019). Exploring cross-border integration in Europe. How do populations cross borders and perceive their neighbours? *European Urban & Regional Studies* 26(2): 134-157. DOI: 10.1177/0969776418756934
- Erdősi F. (1988). A határ menti térségek kutatásáról. In: Erdősi F. – Tóth J. (szerk.): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga*. Pécs-Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja–Ts2/2 Programiroda, 18–30.
- Erdősi F. & Tóth J. (1988) (szerk.). *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga*. Pécs-Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja–TS2/2 Programiroda
- Faludi, A. (2018). Cross-Border Cooperation – Subverting Sovereignty? In: Scott, J. W. (ed.). *Cross-Border Review, European Institute of Cross-Border Studies*. Central European Service for Cross-border Initiatives. Budapest: CECI, 7-22.
- Faragó L. (2019). A Modern Városok Program mint fejlesztéspolitikai rezsim helye a magyar területfejlesztési politikában. *Tér-Gazdaság-Ember* 7(2-3): 181-203.
- Finta I. (2022). Az Európai Unió átfogó fejlesztéspolitikai alapelveinek fejlődési trendjei és azok érvényesülése Magyarországon. *Új Magyar Közigazgatás* 15(2): 1-19.
- Goda P., Hamza E., Mezei K. & Rácz K. (2022). A vidékfejlesztés helye és szerepe a fejlesztéspolitikában. *Gazdálkodás* 66(6): 532-558.
- Hajdú Z. (2023). *Államosodási folyamatok a Kárpát-medencében a XX. században*. Budapest, Typotex Kiadó
- Hardi T. (2004). Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. *Magyar Tudomány* 49. 991-1001.
- Horváth A. (2022). A turizmusfejlesztésben rejlő felzárkózási lehetőségek az észak-alföldi határrégió kisvárosaiban. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok* 7(3): 46-60.
- Horváth Gy. (2003). *Európai Regionális Politika*. Dialóg Campus kiadó, Budapest-Pécs.
- Horváth Gy. (2001). A magyar régiók és települések versenyképessége az Európai gazdasági térben. *Tér és társadalom*. 15(2). 203-231.
- Illés I. (2009a). A területfejlesztés pénzügyi eszközei az Európai Unióban és Magyarországon. In: Lengyel I. & Rechnitzer J. (szerk.): *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Budapest: Akadémiai kiadó, 193-220.

- Illés I. (2009b): *Területfejlesztés Magyarországon a 20. században*. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó
- Isard, W. (2003). *History of Regional Science and the Regional Science Association International. The Beginnings and Early History*. Springer, 71-120.
- Keller T. (2010). Magyarország helye a világ értéktérképén. In: Kolosi T. & Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest: TÁRKI, 227-253.
- Kovács Cs. (2006). *Az országhatár-mentiség értelmezésének földrajzi problémái*, PhD értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
- Kucsera B. & Varga-Péterfi P. (2024). Társadalmi bizalom határ mentén és nem határ mentén Közép- és Kelet-Európában 2021-ben. Egy öt országra kiterjedő vizsgálat. *Kárpát-Haza Szemle* 1. 60-74.
- Lengyel I. & Rechnitzer J. (szerk.) (2009). *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Budapest: Akadémiai kiadó
- Megyesi Z. & Péti M. (2022). Nemzetközi mobilitási magatartás és lehetséges járványhelyzeti jövője a Kárpát-medencei magyarság körében. *Területi Statisztika* 62(6): 698-731.
- Michalkó G., Tömöri M. & Ilyés N. (2022). Utazók, kalmárok, szélhámosok: a határvidékek szerepe a kereskedelemorientált turisztikai tevékenységekben. *Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok* 7(1): 6-19.
- Nagy, E. & Timár, J. (2017). The (re-)production of peripherality in Central and Eastern Europe. *European Spatial Research and Policy* 24 (2): 5-16.
- Nagy, G., Nagy, E. & Timár, J. (2012). The changing meaning of core-periphery relations in a non-metropolitan “urban region” at the Hungarian-Romanian border. *DisP - The Planning Review* 48 (2): 93-105. DOI: 10.1080/02513625.2012.721613
- Nemes Nagy J. (2009). *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest: Akadémiai kiadó
- Nemes Nagy J. (2005) (szerk.). *Regionális elemzési módszerek*. MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.
- Newman, D. (2006). The lines that continue to separate us: borders in our ‘borderless’ world. *Progress in Human Geography*, 30(2): 143-161. DOI: 10.1191/0309132506ph599xx
- Orbán A. & Szántó Z. (2005). Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom* 3(2): 55–70.
- Pál Á. & Vörösmartiné Tajti E. (2002). A határmentiség földrajzának fogalmai. In: Pál Á. (2002) (szerk.): *Héthatáron. Tanulmányok a határ menti települések földrajzából*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 13–25.
- Pálné Kovács I. (2016) (szerk.). *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Dialóg Campus kiadó, Budapest-Pécs.
- Pálné Kovács I. (2005). *Regionális reformok Európában*. TÖOSZ-IDEA, Budapest
- Pámer, Z. (2018). How governance counts? Comparative analysis of activity and funding patterns of central European cross-border cooperation programmes. *Europa XXI* 35: 111-126, <https://www.deturope.eu/pdfs/det/2021/02/08.pdf>
- Pénzes J. & Demeter G. (2024). Peripheral regions and their characteristics: The case of Hungary. *Moravian Geographical Reports*, 29(3): 217-230. DOI: 10.2478/mgr-2021-0016
- Pintér E. (2008). *Standard jogi modell a határon átnyúló regionális együttműködésekre*. Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem, Győr
- Savanya P. (2013). A társadalmi tőke jelentősége a gazdaságban, szerepe az innovációk társadalmi megformálásában. In: Bajmócy Z. – Elekes Z. (szerk.): *Innováció. a vállalati stratégiától a társadalmi stratégiáig*. Szeged: JATEPress. 140-159.
- Soós E. & Fejes Zs. (2009). *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged <https://publicatio.bibl.u-szeged.hu/21570/> (2024.02.07.)
- Svensson, S. & Ocskay, Gy. (2016) (szerk.). *Overview of the EGTCs around Hungary*. https://budapest.cesci-net.eu/wp-content/uploads/_publications/EGTC_Overview_CESCI_.pdf
- Szónokyné Ancsin G. (2003). A határ menti térségek lehatárolásának elméleti kérdései. – In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határok és az Európai Unió. Nemzetközi földrajzi konferencia*, Szeged, 2002. november 29.-december 1. Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged, pp. 184–189.
- Tóth, B., Vida, Gy., Lados, G. & Kovács, Z. (2020). The potentials of cross-border tourism development in the Lower-Tisza Valley. *GeoJournal of Tourism and Geosites* 28(1): 360-375. DOI: 10.30892/gtg.28128-475
- Tóth I. Gy. (2010). A társadalmi kohézió elemei. a bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet. In: Kolosi T. & Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Budapest: TÁRKI
- Tóth I. Gy. (2009). *Bizalomhiány, normazavarok, igazágtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*. Budapest: TÁRKI
- Vas G. Zs. (2017). A változó határbiztonság Európában. *Hadtudományi Szemle* 10(2): 163-175. https://epa.oszk.hu/02400/02463/00035/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2017_2_163-175.pdf

Zsibók Zs. & Egyed I. (2024). Az alapozó gazdaság, mint kitörési pont a periférián: helyzetkép Baranya vármegye turisztikai ágazatáról. *Turisztikai És Vidékfejlesztési Tanulmányok* 9:(3) 28-49.

Egyéb források

European Commission (2024). *Ninth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion*. https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/cohesion-report_en

European Commission (2017). *My region, my Europe, my Future*. Seventh report on economic, social and territorial cohesion. Brussels: European Commission.

European Commission (2015a). *Cross-border cooperation in the EU*. Flash Eurobarometer 422. Aggregate report. <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/67980>

European Commission (2015b). *Flash Eurobarometer 422 (Cross-Border Cooperation in the EU)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA6586 Data file Version 1.0.0, DOI: 10.4232/1.12370

European Commission (1999). *European Spatial Development Perspective. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union*. <https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/ESDP.pdf>

Eurostat (2019). *Methodological manual on territorial typologies*. 2018 edition. Luxembourg: European Union
Interreg Europe 2021-2027 Programme Manual. https://www.interregeurope.eu/sites/default/files/2023-02/IR-E_programme_manual_annexes.pdf (2024/05/23)